

Spory o „dědictví“ demokratické opozice ve střední Evropě, autenticita a dějinná paměť

Michal Kopeček

Spory o „dědictví“ demokratické opozice ve střední Evropě, autenticita a dějinná paměť

Michal Kopeček

Kdosi řekl, že šťastnější národy nemusí tolik dbát o historii, a proto jsou obvykle pátěří jejich národní kultury filozofie anebo umění. Méně šťastné národy, tedy ty, jež častěji prohrávají, se musí o historii více starat a historie se tak nevyhnutelně stává páteří jejich národní kultury, často až národní obsesí. Myslím, že není třeba nikoho přesvědčovat, že dějiny, a zejména ty národní, se ve střední Evropě těší značné, někdy až obsesivní pozornosti podstatné části společnosti a tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí v posledních dvaceti letech je jen jednou, byť velmi viditelnou součástí této obsese.

Asi jako většina historiků soudobých dějin jsem už nějakou dobu unaven diskuzemi o vyrovnávání se s minulostí či o paměti a dějinách – ovšem to neznamená, že problémy, které se v těchto diskuzích objevují, zmizí, protože jsme z nich znechuceni. Mám už delší dobu pocit, že je třeba pokusit se o změnu orientace tázání: dosud bylo hlavním polem reflexe ono „vyrovnávání se s komunismem“ týkající se procesů v rovině politické, společenské, výchovné i vědecké, kde v centru pozornosti stála stránka negativního vymezování se vůči minulosti, jež bezesporu hrála při budování či obnovování demokracie v Československu a Česku ústřední roli. Avšak je třeba se podívat také na pozitivní stránku procesů vytváření legitimity a vhodných dějinných rámců, na pozitivní obsahy legitimizačních praktik v devadesátých letech. O to jsme se pokoušeli v rámci našeho výzkumu vytváření politických identit na základě vědomého či nevědomého přejímání určitých historických vzorců či přímo historizujících narativních strategií.¹

V tomto svém vystoupení bych se rád soustředil na jeden aspekt, jenž se přirozeně týká především tzv. post-opozičního politického tábora – totiž problém, který pracovně nazývám sporem o dědictví opozice resp. sporem o dědictví Listopadu a který je zásadní pro jednotlivé politické a společenské aktéry a vytváření jejich ideové a politické identity. Zásadní je ovšem také ve vztahu k celému vznikajícímu politickému řádu, i když jinak, než je tomu v případě tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí. Jak

známo, na rozdíl od dekomunizačních zákonů neexistují proklamativní zákony o demokratické opozici a jejím historickém významu. Celý komplex byl přitom důležitý pro vytvářející se politickou kulturu, vztahování se k politickému řádu k hodnotám či chcete-li pro tvoření jistého demokratického, republikánského étosu – jakkoliv skromně zatím výsledky v tomto ohledu působí.

Disent v širším slova smyslu, tj. jako aktivní vyjádření nesouhlasu či občanská neposlušnost, je přirozeně nedílnou součástí obecných dějin demokracie a jeho význam jako konstitutivního prvku vytváření demokratického společenství a demokratických praktik je reflektován zejména v angloamerické tradici. V pojetí historiků americké demokracie jakož i politiků samých, např. W. Wilsona, dissent – tj. aktivní nesouhlas s momentální vládou či většinovou konvencí, kritika věcí veřejných - nejenom tkví historicky v základech demokracie, nýbrž je pro ni životně důležitý jako stále potřebný zdroj obrody a obnovující síly.² Československý a český dissent, navzdory dosti rozšířené nechuti k heroickým a autoheroickým příběhům z dob demokratické opozice, hraje a v budoucnu dozajista bude nadále hrát roli jednoho z důležitých zakladatelských mýtů české demokracie po komunismu, stejně jako tomu je i v některých dalších střeoevropských zemích. Přičemž mýtem je zde míněn symbolický poukaz k hodnotám společenství, jež je tímto mýtem nesené, tedy podobně, jako o něm mluvil např. Leszek Kolakowski.³

Tím ovšem není ještě řečeno, co takový mýtus bude obsahovat a k jakým hodnotám bude odkazovat, stejně jako není řečeno, že bude sdílen převážnou částí společnosti. Pokud bych měl s jistým odstupem zhodnotit a shrnout české diskuze okolo tzv. politiky dějin, která se u nás rozběhla především v době kampaně za vznik Ústavu paměti národa resp. Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR), tak jedním z hlavních výsledků bylo výrazné potvrzení toho, co zde již delší dobu existovalo, byť v jakési latentní podobě, totiž absence konsensuální představy o historii a významu demokratické opozice resp. disentu,

či chcete-li jeho „paměti“. Interpretace či „paměti opozice“ jsou rozličné – vymezil bych je dvě ideálně-typickými pozicemi:

První by bylo možné nazvat příběhem či pamětí disentu v užším slova smyslu, druhou lze charakterizovat spíše přídomek paměť odporu. V prvním případě jde o disent v užším slova smyslu, tak jak je běžně užíván v českém a slovenské prostředí, tj. označující takto demokratickou opozici symbolizovanou především Chartou 77 a založenou na strategii obrany lidských práv a legalistické strategii. Ve druhém případě se jedná o širší pole fenoménů, tedy disent v jeho obecnějším významu, disent jako nesouhlas, odpor proti stávajícímu řádu, politické reprezentaci či většinovým praktikám - sem třeba zahrnout mnohem širší škálu historických jevů, od politického či násilného odporu na přelomu 40. a 50. let, přes politické vězně, církve, tajná literární či náboženská společenství, letákové akce či hudební subkultury.

Ani tento druhý pojem však ještě nevyčerpává celou škálu historických jevů, které by spadaly do pojmu disent, pokud bychom jej pojali v jeho nejobecnějším vymezení, jakožto nesouhlas, odpor či neposlušnost, neboť sem by přirozeně patřili také partajní marxističtí revizionisté, bouřící se umělci, ale i jednotlivci či skupiny ignorující věci veřejné, vědomě se uzavírající do ochranné ulity soukromého či kvazi-soukromého prostoru – to vše jsou projevy nesouhlasu, byť velice odlišné kvality. Tato sémanticko-historická nejasnost pojmu disent-odpor v české (ale nejen české) společnosti poukazuje na různé možnosti výkladu toho, co je chápáno jako v mnoha ohledech předpoklad autentické demokratické politické kultury, tj. osvědčení odporu proti komunistické diktatuře či totalitarismu, chcete-li. Není tedy divu, že právě spor o dědictví demokratické opozice – ať už více latentní, jako v Česku, anebo více otevřený, jako např. v Polsku – patří mezi fundamentální politicko-kulturní debaty v době budování demokratického řádu.

Do jisté míry jsou tyto různé výklady minulosti – tedy paměť disentu a paměť odporu – znásobeny průběhem politického boje, což vede některé komentátory k tomu, že nepřiznávají té či oné pozici dostatečnou „autenticitu“ a považují je za výsledek právě jen tohoto politického boje. Myslím, že to je omyl. Tak např. mnozí „omlouvají“ radikalismus pravicovo-traditionalistické antikomunistické kampaně bratrů Kaczyńských jejich údajným pragmatickým usilováním o moc, který prý nemá nic společného s křížovým tažením některých radikálních proudů polského antikomunismu proti celé sekulární levici nejen včetně

tzv. postkomunistů, ale také post-disidentské laické levice Michnikova či Kuroňova ražení. Je pravda, že Kaczyńských antikomunismus není na rozdíl od mnoha jiných antisemitský, avšak radikální, moralizující postoje u nich bylo možné nalézt odedávna, nikoliv pouze po jejich údajném znechucení III. republikou. Při pročitání jednoho ze samizdatových polských časopisů jsem našel článek Jaroslawa Kaczyńského z ledna 1980 - tedy půl roku před vznikem Solidarity – který je velice radikální kritikou celé tehdejší tzv. laické levice vzešlé z generace roku 1968 a zpravidla tedy složené z bývalých marxistických revizionistů, trockistů apod., kritikou koncepcí tzv. pozitivní práce v rámci existujících struktur a velmi emfatickým playdoyer za jasné odlišení mezi těmi, kteří skutečně bojují proti komunismu, a těmi, kteří jej pomáhají udržovat, ačkoliv si namnoze myslí, že jsou v opozici proti němu.⁴

Proč to zde uvádím? Na doklad toho, že rozdílné hodnocení podstaty tzv. demokratické opozice, zakotvené ve velmi rozdílném vidění přinejmenším celé poválečné historie, jsou patrné v polském, československém či maďarském disentu prakticky od počátku jejich vzniku a tytéž rozpory provázejí post-opoziční politiku ve střední Evropě vlastně až dodnes. Je to zcela přirozené, vezmeme-li v úvahu různorodost politicko-kulturních proudů a rozdílnost světónázorů, jež se v demokratické opozici setkaly. Tuto známou skutečnost není třeba dále rozvádět, každá práce pojednávající o Chartě 77 hned v úvodu zdůrazňuje tuto politicko-kulturní různorodost, již se právě chartovní étos snažil od počátku překonat. Ale je třeba mít na paměti, že obsese myšlenkou jednoty protikomunistického odporu a neustálá potřeba vytváření podmínek pro jakýsi principiální konsensus stejně jako i problémy vytváření tohoto konsensu, jeho meze a jeho stále hrozící rozpad jsou viditelné od počátku až do konce existence opozice a jsou svým způsobem předznamenáním toho, co se s opozicí stane v okamžiku, kdy zmizí krusta monopartajního policejního režimu.

Ale postupně: spory uvnitř i vně demokratické opozice o jejím smyslu, charakteru a kýžené náplni lze rozdělit do tří kategorií, které velmi přibližně zároveň označují jakési tři časové fáze sporu: a) filozofickou, b) politickou a c) historickou.

Filozofické diskuze mají původ v demokratické opozici resp. v diskuzích provázejících už samotný její zrod. Tak či onak se týkaly sebechápání opozice, tj. jejího morálního pozadí, její dlouhodobé strategie a jejího vztahu k širší společnosti. Nejvýrazněj-

ším symbolem tohoto více či méně otevřeného sporu o povahu a charakter opozice jsou diskuze a kritiky tzv. antipolitiky, ať už havlovské, konrádovské anebo kuroňovsko-michnikovské, resp. spor o to, nakolik má být opozice politická, či nikoliv a nakolik legitimní je v podmínkách boje proti socialistické diktatuře zdůrazňovat vnitřní politické a kulturní rozpory demokratizačního tábora.

Tento spor měl pochopitelně mnohem výraznější podobu v Polsku a to ani ne tak kvůli masovému charakteru Solidarity, ale spíše už vzhledem k velice odlišným poměrům v Polsku za Gierka, kdy na konci sedmdesátých let vzniká značně diverzifikované opoziční spektrum, které se z velké části vymezuje nejenom proti režimu, ale také proti levicově liberálnímu KORu jako nejvýraznější intelektuální síle polské opozice. Nacházíme zde rozličné politicko-kulturní proudy od Konfederace nezávislého Polska Leszka Moczulského, přes umírněné národovce Aleksandra Halla či skupiny Głosu, později také gdaňské a krakovské liberály typu Mirosława Dzielského či Janusze Korwina-Mikke, až po konzervativní liberály kolem časopisu Res-Publica.

V Česku má toto rozvrstvení méně výraznou podobu, přesto i zde jsou výrazné hlasy požadující korekci hlavní chartovní politiky ať už uvnitř Charty - Václav Benda, Jan Tesař, Petr Pithart, Petr Rezek, Petr Fidelius, či mimo ni - Emanuel Mandler a Bohumil Doležal, ale také Václav Bělohradský aj. Jde samozřejmě o velmi rozdílné typy kritiky disidentské lidsko-právní politiky či „nepolitické politiky“, od filozofické kritiky „života v pravdě“ až po velice praktické a pragmatické úvahy týkající se vztahu opozice a širší společnosti. Jenom na okraj bych však rád dodal, že je mezi nimi už tehdy přítomen sice velmi menšinový, ale přesto ne zcela bezvýznamný proud explicitně liberálního, resp. liberálně-ekonomického myšlení, jenž zásadně nesouhlasí s pojetím politiky opozičního mainstreamu. Neboli: ekonomický neoliberalismus se po roce 1989 neobjevil z ničeho nic, má také kořeny posledních desetiletí státního socialismu, byť nesrovnatelně chudší, než měl etický liberalismus lidsko-právní politiky – a už v osmdesátých letech zdůrazňuje prvek, který nepolitická vize antipolitiky nebere v úvahu a který se stane ideologickým klíčem rané fáze demokratické resp. ekonomické transformace, totiž princip vlastnictví jako onen hayekovský základ politiky svobody.⁵ Ten nabývá značného významu po pádu komunistické moci, kdy dosavadní disidentské hnutí nemá dlouho co říci k ekonomické transformaci, ovšem hraje ústřední roli v transformaci politické.

Tím přecházíme do fáze politického sporu o disent, který je především sporem o antipolitiku resp. podobu rodícího se politického spektra a přirozeně je nejintenzivnější na počátku devadesátých let v době rozpadu protikomunistického demokratizačního hnutí. Dochází k němu velmi rychle, v polském solidaritním táboře už před první polosvobodnými volbami v červnu 1989 - premiér Mazowiecki a korovci proti Wałęsovi a Alianci Centrum J. Kaczyńskiego. Totéž se děje v Česku, i když později – především díky tomu, že zde na rozdíl od Polska nebyla jednotlivá politická hnutí, milieu či rovnou strany tak výrazně profilované. Avšak hrozba rozpadu konsenzu Občanského fóra na bázi odlišného chápání postupu vůči komunistům, jež vychází z odlišného chápání významu či poselství demokratické opozice, je zde minimálně v zárodcích patrná již od prosince 1989 a pouze díky výrazné politické hegemonii chartistů a mimořádné charismatické autoritě Václava Havla v OF se daří udržet akční jednotu alespoň do voleb.⁶ Možná, že právě toto svým způsobem umělé udržování jednoty demokratizačního hnutí proti komunistické hrozbě, i za cenu značné ztráty demokratické důvěryhodnosti, mělo nakonec za následek tak malou podporu ex-chartistů v politice v rámci Občanského hnutí. (Že to šlo jinak a že ztráta vlivu post-opoziční politiky mohla být mnohem pozvolnější, dokazuje podle mého příklad Svazu svobodných demokratů v Maďarsku, byť ani zde neměla liberálně profilovaná a intelektuály se hemžící politická formace dlouhodobě šanci.)

Tato politická fáze sporu o „dědictví“ disentu však neoznačuje jen první období formování post-opoziční české, polské či maďarské pravice a vliv rychle ztrácejícího liberálního středu. V Česku má diskuze o antipolitice specifické rysy dané autoritou Václava Havla, jeho prezidentstvím a rolí neformálního „hradního tábora“ v iniciativách, jako byly Impuls 99, Děkujeme, odejděte apod. Právě pro tuto trvalější přítomnost „nepolitické politiky“ v české politické kultuře devadesátých let se tato stala předmětem opakované reflexe a veřejné debaty, ať už to byly diskuze o občanské společnosti a nepolitické politice v letech 1993-94 (Lidové noviny, Sociologický časopis), kontroverze u příležitosti dvacátého výročí vzniku Charty 77 v letech 1997-98 či další vlna diskuzí následující po veřejných protestech proti opoziční smlouvě na přelomu století.

Tyto diskuze dosud nebyly souhrnně zhodnoceny a zde na to bohužel není prostor. Rád bych však upozornil alespoň na dva obecné aspekty: Jak v rámci těchto diskuzí upozornila řada autorů jako např.

Miloš Havelka, Bedřich Loewenstein, Bohumil Doležal, Václav Bělohradský, Milan Otáhal aj., tradice „nepolitické politiky“ sahají daleko hlouběji do minulosti než jen do sedmdesátých let 20. století, a i když je třeba pečlivě rozlišovat mezi rozdílnými historickými kontexty, kořeny antipolitických impulsů v českém politickém myšlení sahají přinejmenším hluboko do 19. století. V tomto smyslu jsou tedy i diskuze o „nepolitické politice“ svým způsobem klíčem k pochopení české specifiky v tomto konkrétním historickém momentu, specifiky českého politického myšlení, jež ve své obecnější rovině pochopitelně řeší tytéž problémy, jako se řeší jinde, ať již jde o povahu demokracie (participativní vs. reprezentativní), roli občanské společnosti, charakter národního státu a problematiku tzv. národních zájmů v období globalizace a evropské integrace, vztah občanství a politického národa, otázky multikulturní společnosti apod.

Jako časově nejmladší fáze sporu o „dědictví“ opozice pak nastupuje spor historický ve smyslu historických reprezentací dějin demokratické opozice, protikomunistického odporu a celkově charakteru komunistického panství i jeho místa v národních dějinách. Tyto spory přirozeně vyvěrají z předešlých konfliktů, spíše než že by je překonávaly, nejsou tedy historické ve smyslu jejich „zvědečtění“ či nějaké větší distance - nikoliv náhodou mluvíme o politice dějin či politice paměti spíše než o historiografii. Nicméně je to fáze sporu o dědictví opozice, kdy se toto „dědictví“ postupně stává součástí širších narativů postupně se utvářejících politicko-kulturních identit, tedy fáze, která nastala spolu se zostřením politického Kulturkampfu ve střední a východní Evropě na přelomu století a která se vyznačuje zesílenou potřebou historického argumentu v politickém boji, jak to, alespoň donedávna, ukazovaly např. v Polsku a České republice Ústav paměti národa respektive ÚSTR. Paradoxně tedy, protože Listopad a dědictví opozice má pro českou demokracii důležitou mýtotočnou funkci ve svém nároku zakládat politickou identitu českého národa jako politického společenství, se tento nárok často projevuje v hegemonizačních tendencích, jak to výrazně ukazuje např. tzv. Pražská deklarace o svědomí Evropy a komunismu z roku 2008. Ta požadovala sjednotit paměť zločinů komunismu a odporu proti němu nejen v rámci národního společenství, ale dokonce v celoevropském kontextu.⁷

Politika paměti či politika dějin není sama o sobě nelegitimní projekt a mýlil by se ten, kdo by ji přisuzoval pouze pravicové politice. Vede ale často k paradoxním výsledkům. Je například zajímavé, že mnozí z těch, kdo na počátku devadesátých let kritizovali hegemo-

nii levicově liberálního antipolitického diskurzu jako snahu nahradit legitimní politický konflikt morálním kýčem či utopií o společensko-politické jednotě založené na vyšších morálních principech, se o něco málo později stávají nositeli podobného kýče, tentokrát historického, zdůrazňujícího moment národní jednoty a národní neposkvrněnosti ve vztahu ke komunismu. Výsledkem je, že proti sobě stojí dvě ideálně-typické interpretace „dědictví“ opozice, které jsou svým způsobem obě z pohledu historika neuspokojivé, byť je mi první – přiznávám – sympatičtější:

- 1) Paměť disentu, zdůrazňující postupnou evoluci demokratické opozice (demokratická politika versus komunismus na přelomu čtyřicátých a padesátých let, reformní hnutí versus ortodoxní marxismus-leninismus po roce 1956, demokratická opozice založená na obhajobě lidských práv versus konzervativní diktatura vojensko-policejního režimu). Jejím problémem zůstává, jak vysvětlit zásadní nekompatibilitnost paměti politických vězňů a odporu proti komunismu z dob jeho „heroické, revoluční fáze“.
- 2) Paměť odporu, zdůrazňující jakousi neměnnou podstatu odporu demokratických hodnot proti komunismu, založená zpravidla na představě jakéhosi esenciálně demokratického národa stojícího proti komunistické zvěli. Její problém – zejména v českém či slovenském prostředí – spočívá v tom, jak vysvětlit období normalizace, kdy národ neprojevoval svou údajnou antikomunistickou podstatu.

Zdůrazňuji, že obě tyto historické paměti jsou založeny na autentické historické zkušenosti. Ovšem pokud chceme pochopit jejich dnešní roli a podobu, nemůžeme je právě vztahovat pouze k této autentické historické zkušenosti (koneckonců jejich mluvčími jsou dnes často zástupci „druhé generace“ spíše než přímí svědkové), nýbrž musíme vzít v potaz ony aspekty, o nichž jsem mluvil a jež je v době po roce 1989 formovaly: forma a průběh rozpadu post-opozičního tábora, vývoj politicko-kulturních identit a vzájemné prolínání a ovlivňování historických narativů a politického boje.

Namísto závěru mi dovoluňte vrátit se na začátek, tj. ke komplementárnímu prvku dvojice dědictví opozice - vyrovnávání se s komunismem. Nevíme, co si počít s komunisty: nevíme, co si s nimi počít politicky – v rámci českého politického systému, nevíme co si s nimi počít historicky – v národních dějinách, nevíme, co si s nimi počít filozoficky – marxismus v čes-

kém politickém myšlení zatím, zdá se, není předmětem zásadní reflexe. Dědictví disentu nám na to bohužel nedává odpověď, neboť jeho dědictvím je svým způsobem obojí, zavržení komunismu ve formě principiálního antikomunismu, ale také dohoda s komunisty, budování demokratického společenství i s tou částí národa, která jej po čtyřicet let ovládala pomocí totalitního resp. autoritářského panství.

Základním paradoxem disidentské politiky v letech 1989-1990 – a to se týká Československa stejně jako Polska či Maďarska – je, že se snaží vytvářet konsensus demokratického společenství na bázi vymezení se proti komunismu, avšak zároveň prosazuje čistě politickou a pragmatickou dohodu s komunisty.⁸ Tím dochází k symbolickému ustavení politických praktik postkomunistické demokracie, které např. v Česku vedou k tomu, že „s komunisty se nemluví“ (což

samo o sobě nejvíce ze všeho poukazuje na nevyzrálou českou demokracii, neboť v demokracii se mluví i s těmi, s nimiž fundamentálně nesouhlasíme, zvláště pak, volí-li je nezanedbatelná část populace) a zároveň se s komunisty spolupracuje, protože a) to prostě jinak nejde, b) komunisté byli a stále jsou navzdory vší nechuti a halasnému křiku všech tzv. demokratických stran součástí národní minulosti i národní současnosti.

Provokativně vyjádřeno: dnešní paradox dědictví české opozice a tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí spočívá v tom, že na rozdíl od demokratického disentu čeští komunisté nejsou jen dědictvím, čeští komunisté jsou reálně existující silou. Čeští komunisté jsou dnes disentem české demokracie stejně jako disentem těch národních českých dějin, jež by se chtěly obejít bez nich.

Endnotes

- 1 Výzkum provádělo oddělení pro dějiny demokratické transformace po r. 1989 Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, na konferenci jeho výsledky prezentovala Adéla Gjuríčová, viz Úvod.
- 2 Arthur Schlesinger jr.: *War and American Presidency*. NY, W. Norton & Comp. 2004, Ralph F. Young: *Dissent in America: The Voices That Shaped a Nation*. Longman 2006.
- 3 Kolakowski: *Obecność mitu*. Paris: Instytut Literacki 1972.
- 4 Jarosław Kaczyński: *Inteligencja i sprawy Polskie*. In: *Głos*, 1980/1-2, s. 48-54.
- 5 Andrzej Walicki: *Polskie zmagania z wolnością*. Kraków: Universitas, 2000; Mirosław Dzielski: *Bóg, wolność, własność*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej 2001. Srov. též Jerzy Szacki: *Liberalism After Communism*, Budapest: CEU Press 1995, Sean Hanley: *The New Right in the New Europe. Czech transformation and right-wing politics 1989-2006*. London and NY: Routledge 2008. Politické aspekty ekonomických problémů však naopak nebyly před rokem 1989 explicitně řešeny českými ekonomickými liberály, srov. Adam Grešl: *Ekonomické myšlení Václava Klause*, Praha: Karolinum 2006.
- 6 Srov. Jiří Suk: *Labyrintem revoluce*. Praha: Prostor 2003.
- 7 Viz např. <http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/jana-hybaskova.php?itemid=3675>.
- 8 Srov. Marcin Król: *Nieco z boku. Autobiografia niepolityczna*. Warszawa: Prószyński i S-ka 2008, s. 136-138.